

Проф. др Марко СЕКУЛОВИЋ

ТРАНЗИЦИЈА ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКИХ ПРИВРЕДА И ЕКОНОМСКА НАУКА

Када иза себе имамо десетогодишњи „ход по мукама” постсоцијалистичких привреда, умјесно је поставити питање о улози економске науке у тим збивањима. А да би се дао ваљан одговор, потребан нам је претходан осврт на стање економске науке у социјалистичким земљама у тренутку урушавања социјализма као система, на њену припремљеност за догађаје који слиједе, или њену затеченост тим догађајима. Потребан нам је, исто тако, и летимичан поглед на владајуће парадигме економске науке у најразвијенијим земљама, јер ће се „реформатори” у постсоцијалистичким земљама ослањати на економске теорије из тих земаља, па и са „неподношљивом лакоћом” прихватати рецепте који долазе од западних експерата. Покушаћемо и да покажемо колико је десетогодишње искуство са транзицијом било подстицајно за развој саме економске науке и у којој се мјери данас може говорити о настајању нове гране економске науке – транзитологије. Јер, уочена је заједничка карактеристика сеизмологије и економије: обје напредују након великих потреса!

1. СОЦИЈАЛИСТИЧКА ЕКОНОМСКА ПАРАДИГМА

С правом се говори да је социјализам једино друштво у људској историји, настало према унапријед разрађеном „пројекту” (1:26). Тај пројекат потиче од Карла Маркса и заснован је на његовом „формацијском” приступу људској историји, по коме је свака наредна формација „негација” претходне. А то значи и да је социјализам негација капитализма, социјалистичка привреда негација капиталистичке привреде: умјесто приватне својине-друштвена својина, умјесто тржишта-план, умјесто „безрадних доходака”-доходак од рада. Лењин и бољшевици су одмах након револуције приступили оживотворењу таквог модела привреде: национализацијом приватне својине успостављена је државна (колективна) својина, улогу тржи-

шта преузима план, новац не врши скоро никакву улогу. Поразни резултати привреде у периоду „ратног комунизма” (1918-1920) определијели су Лењина да напусти своју тезу да ће се социјалистичком привредом управљати из центра као једном фабриком, и да у прољеће 1921. године направити радикалан заокрет према НЕП-у. Од Лењина, уосталом, и потиче формулација да ништа није практичније од добре теорије, али и да се теорија провјерава у пракси, коригује праксом и мијења у пракси. Зато је и Шумпетер (нимало склон Лењину) о њему исказао сљедећи суд: „Лењин је био човек акције, један од најоштроумнијих и најпронициљивијих тактичара који је икад живио” (2;735). На жалост, и поред тога што је НЕП довео до брзог оживљавања совјетске привреде, он је сасвим напуштен већ 1928. године, када је Стаљин извео „контрареволуцију одозго” и са политиком петогодишњих практично се вратио методама „ратног комунизма”.

Такав модел привреде (без обзира на повремене „реформе”) остао је у СССР-у и другим социјалистичким земљама (уз извјесне специфичности Југославије) све до перестројке. Сама перестројка је била покушај реформисања социјализма по угледу на Лењинов НЕП. Чини се да је она дошла одвећ касно и да се социјализам совјетског типа више није могао реформисати. Политика перманентних и осмишљених реформи, која се спроводи у Кини посљедње двије деценије, има изгледе да доведе до преласка на тржишну привреду без претходног урушавања социјализма као система. Европска социјалистичка друштва су доживјела слом, да би након тога отпочео процес транзиције у демократска друштва са владавином права и тржишном привредом.

Настао као облик политичког друштва, који за циљ има максимизацију власти, социјализам се битно разликовао од економског друштва који за циљ има максимизацију власништва. Монопол марксизма као државне идеологије довео је економску науку у социјалистичким земљама да се бави „рационализацијом” решења у оквиру чврсто задатих ограничења која долазе из идеолошке и политичке сфере. Тако је југословенски економист Александер Бајт у својим радовима истицао да је и теоријски и практично доказана супериорност приватне својине, али да ипак мора у својим економским анализама да полази од друштвене својине као неприкосновне категорије југословенског самоуправног социјализма и да тако као економист предлаже субоптимална рјешења. Он је извео доказ да је југословенска привреда на крају периода 1960-1980. година могла да има двоструко већи друштвени производ да су њене инвестиције имале ефективност са њом поредивих земаља, као што су Грчка, Ирска, Португал, Шпанија и Турска (3). Бајт је на тај начин само верификовао ранију тврдњу пољског економисте Калецког да је кључна слабост социјалистичких привреда – ниска ефективност инвестиција.

Покушаји критичког промишљања марксистичке економске парадигме по узору на критику која је долазила од таквих имена као што су:

Мизес, Бруцкус, Хајек, Попер, Колаковски и др. проглашавани су као антисоцијалистички и на сваки начин онемогућавани. Тек је перестројка омогућила реафирмацију Лењинових идеја из његових посљедњих радова након промовисања НЕП-а, као и да почне да се говори о „конструкцијској грешци” саме марксистичке парадигме у смислу у коме је то знатно раније истицано од већ поменутих критичара марксизма. Тако је Мизес доказивао да се на друштвеној својини не може да успостави рационална привреда. За Бруцкуса је главни дефект социјалистичке привреде у непостојању слоја предузетника који су својом цјелокупном имовином одговорни за успјех предузећа. Без конкуренције није могуће производити информације као најдрагоцјенији ресурс (конкуренција има епистемолошку функцију), па зато никакав плански орган не може бити замјена за конкуренцију, сматра Хајек. За Хајека је зато колективна својина и сам социјализам – носталгија за племенским начином живота! За Попера је социјализам тип „затвореног друштва”, које је као такво осуђено на пропаст. Лешек Колаковски је довео у питање научност Марксове радне теорије вриједности. Ове и друге критике марксизма су постале подстицајне за ренесансу економске науке у социјалистичким земљама у деценији пред његов слом. Појављују се бројни чланци и научне студије о дефектима теоријске парадигме на којој се темељи социјалистичка привреда. Посебно су значајне књиге мађарског економисте Јаноша Корнаија *Дефицити* из 1980. у којој се доказује да се социјалистичка привреда карактерише дефицитом и меким буџетским ограничењем (*soft budget constraint*) и *Социјалистички систем* из 1992. у којој је темељно анализирана суштина привредног система у земљама које су се звале социјалистичким као и југословенског економисте Љубомира Мацара *Суштон социјалистичких привреда* из 1990. у којој је показано да је социјалистичка привреда ефикасна само у екстензивној фази развоја.

У тренутку слома социјалистичких привреда постојао је, тако, значајан фонд литературе која је доказивала неефикасност социјалистичке привреде и нужност транзиције на тржишну привреду. Брзо се формирала глобална концепција транзиције, која треба да значи прелазак од: монистичког у плуралистичко друштво, „затвореног друштва” у „отворено друштво”, „свјесног поретка” (*taxis*) у „спонтани поредак” (*cosmos*), тоталитарног друштва у демократско друштво, партијске државе у правну државу, планске привреде у тржишну привреду и сл.

Транзиција је комплетан преображај једног типа друштва у други, при чему транзиција привреде има кључну улогу. Приватизација је најважнија мјера трансформације привреде, јер уз приватну својину иде тржишна регулација, а својина прелази у руке способнијих управљача. Постојало је увјерење и код економиста и код политичара да ће се приватизација и укупни прелаз на тржишну привреду остварити у релативно кратком року.

2. ЕКОНОМСКЕ ПАРАДИГМЕ ТРЖИШНЕ ПРИВРЕДЕ

У тренутку урушавања социјалистичких привреда и отпочињања процеса њихове транзиције на тржишну привреду, у економској науци развијених земаља постоји прави „епистемолошки плурализам” (Фајерабенд). Наиме, од како је 70-их година у капиталистичким привредама дошло до стагнације, кејнсијанску парадигму све више потискује неолибералистички правац економске мисли, унутар ког се артикулишу различите парадигме (монетаризам, теорија рационалних очекивања, економика понуде), који се залаже за смањење улоге државе у привреди (реприватизација, дерегулација, смањење пореза и социјалних давања и др.). У извјесном смислу критички усмјерен и према неокрејнсијанској и према неолибералистичкој парадигми је неоинституционализам са својом теоријом права својине, трансакционих трошкова, јавног избора и др. Акцент се ставља на *инстиџиуше* као специфично друштвено добро, па тако и на формализоване и неформализоване институте тржишне привреде. Главну улогу у настајању тих института треба да има држава.

Наведене теоријске парадигме, чија је преокупација процес трансформације развијених капиталистичких привреда у посткапиталистичке привреде, а то је битно друкчија проблематика од оне са којом се суочавају привреде у транзицији, гдје је главни проблем у стварању основа тржишне привреде, не могу се некритички преузимати за потребе привреда у транзицији. Као да се та битна чињеница превиђа или недовољно уважава, па такве институције као што је Међународни монетарни фонд, или западни експерти попут Џефрија Сакса, олако нуде рецепте за земље у транзицији. „Вашингтонски консенсус”, припремљен за земље Латинске Америке, ММФ предлаже и постсоцијалистичким привредама. А то онда значи да се на ове земље гледа као на нову периферију или полупериферију у односу на центар свјетске привреде. Одлучност у спровођењу програма ММФ-а (брза приватизација, либерализација цијена и спољне трговине, буџетска равнотежа) је услов за добијање кредита ММФ-а. Јасно је да се на овај начин у први план стављају интереси ММФ-а, а не земаља у транзицији, због чега је таква политика ММФ-а наишла и на оштру критику од главног економисте Свјетске банке Џорџа Стиглица. Утолико је, онда, чудније да таква политика ММФ-а наилази на подршку неких влада земаља у транзицији.

3. ОДВИЈАЊЕ ПРОЦЕСА ТРАНЗИЦИЈЕ

Са успостављањем вишепартијског система у постсоцијалистичким земаљама, на парламентарним изборима долази до замјене владајућих елита и формирања реформских влада. У врхове власти долазе протагонисти транзиције, који узимају домаће или стране експерте као савјетнике

при изради пројеката приватизације. Неке земље се определијељују за „шок терапију” (Пољска, Чешка, Русија), а друге за „градуализам” (Мађарска), тако да и на теоријском и на практичном плану имамо конфронтацију два концепта. Омогућено је, тако, да се сагледају јаке и слабе стране оба приступа. Шоктерапеути истичу предности брзе приватизације као услова преласка на тржишну привреду, јер би успорена приватизација довела до „топљења” друштвеног капитала, те се не би ни имало шта да приватизује. Градуалисти, пак, истичу да је најбољи облик приватизације путем продаје, па пошто наспрам друштвеног капитала не постоји куповно способна тражња, продаја би ишла у бесцјење. А у постсоцијалистичким земљама, као што су Русија и Југославија, дошло је до експропријације штедних улога грађана путем шпекулативних финансијских „пирамида”, тако да је нестао и тај дио ефективне тражње за друштвеним капиталом. Зато је, по градуалистима, боље ићи са постепеном приватизацијом путем куповине и докапитализације, тако што би се прво приватизовала мала и средња предузећа. Велика предузећа и иначе треба да доживе своју организациону трансформацију, а она ће, „уроњена” у тржишни амбијент малих и средњих предузећа, и при постојећем својинском аранжману, морати да се тржишно понашају. Са стварањем тржишног амбијента јављаће се постепено и интерес страног капитала за куповину акција ових предузећа.

Прелазак из једног (социјалистичког) у други (капиталистички) модел привреде праћен је *трансформационом рецесијом* (израз који је употребио Јанош Корнаи 1993. године), тј. долази до пада друштвеног производа и инвестиција, пораста незапослености, погоршања платног биланса и других макроекономских агрегата. Корнаи сматра да постоји објективно условљена дубина рецесије, али се она може и битније повећати грешкама владе и њене економске политике (4;14). Корнаи је у једном каснијем раду, након што су били познати различити учинци „шок терапије” у појединим земљама, анализирао зашто су поједине земље (Пољска, Чешка) могле да постигну социјални консенсус око примјене „шок терапије” и зашто то Мађарска није могла. Јер, у Мађарској су још свјежа сјећања на трагичне догађаје из 1956. године, те од тада мађарски политичари радије иду са постепеним него са радикалним промјенама у друштву („гулаш социјализам”, али и „гулаш постсоцијализам”!). Зато је стратегија мађарске транзиције нарочито водила рачуна да не дође до битнијег смањења животног стандарда и радикализације политичке сцене друштва (5).

Шок терапија је у случају Русије и Пољске дала битно различит учинак. Већ 1994. друштвени производ Русије је у односу на 1989. годину преполовљен, што је дало повода економисти Овсијенку да закључи да је „вријеме полураспада руске привреде пет година” (6;83). У Пољској се са 1994. завршавају негативне стопе раста и започиње заокрет ка позитивним стопама, тако да она 1999. године као прва од земаља у транзицији биљежи индекс раста изнад 100. Сличне је резултате почела да даје

градуалистичка приватизација у Мађарској. Дакле, у Русији, за разлику од Пољске, имамо „шок без терапије”. Зато се на бази искустава Русије, Пољске, Чешке и Мађарске не може доносити поуздан закључак било о предностима једног или другог избора. Исти избор даје добре резултате у једној, али зато лоше у другој земљи. Све то говори о томе да су стартне позиције земаља у транзицији различите и да свака од земаља има сопствени друштвено-економски генотип, због чега се мора правити сопствени, национални програм и алгоритам транзиције. Да избор између „шок терапије” и „градуализма” није примаран показао је руски економист Попов, који је дошао до сљедећег закључка: „Сада постаје све јасније да су се шоктерапеути и градуалисти спорили, у основи, о другоразредном питању – о брзини реформи, губећи из вида одлучујући фактор успјешне трансформације – јаке институте” (7;56). А као што ћемо мало касније видјети, улога института у настајању тржишне привреде, на чему инсистирају неоинституционалисти, заиста има прворазредну улогу.

4. ИНСТИТУТИ И УЛОГА ДРЖАВЕ

Неоинституционалистички правац економске мисли потенцира улогу државе у тржишној привреди, али не на начин како то чини кејнсијанска парадигма (путем активне монетарне и фискалне политике), већ се улога државе првенствено види у стварању и увођењу института тржишне привреде, без којих нема модерног организованог тржишта. Кад се зна колико привредама у транзицији недостају такви институти (формални и неформални), онда је јасно да је неоинституционализам указао на један од кључних недостатака досадашњег процеса транзиције, што је последица превеликог ослонца на монетаризам. Тога су свјесне и саме земље у транзицији, што се изражава кроз сљедеће запажање Дагласа Норта: „Социјалистичке земље су схватиле да је њихова институциоанлна структура узрок неефикасног функционисања привреде и оне покушавају да нађу пут за трансформацију институционалне структуре, како би промијениле смјер стимула” (8; 15-16).

Наиме, због одлучујуће улоге државе у социјалистичкој привреди и успостављеног патерналистичког односа државе према социјалистичком предузећу (принципал-агент однос), транзиција је често схватана и као процес ослобађања привреде од државе. И заиста, са транзицијом се мијења улога државе у привреди – нестаје њен патерналистички однос према предузећу (повољни кредити, субвенције, ослобађање од пореза и царина и др.) у случају када предузеће западне у тешкоће. Са слабљењем такве функције државе треба да јача њена друга функција – функција креатора института тржишне привреде и гаранта поштовања „правила игре” на тржишту. То се, уосталом, и експлиците истиче у годишњем извјештају Свјетске банке за 1997. годину, гдје се од државе захтијева не

да буде извор привредног раста, већ „партнер, катализатор и помоћник”, с тим да се „тржиште и влада узајамно допуњују: држава је потребна због стварања одговарајуће *институционалне основе тржишта*” (9; 11, подвукао М. С.).

У настојању да држави одузму ону функцију коју је она имала у социјалистичкој привреди, реформске владе су, по инерцији, одлазиле у другу крајност – елиминисале су државу у овој новој значајној функцији – у функцији ствараоца института тржишне привреде. Оне владе које су на вријеме схватиле погубност насталог институционалног вакуума и које су се одлучно ангажовале на стварању нове институционалне инфраструктуре, примјерене потребама модерне тржишне привреде, постигле су и значајније резултате у привреди. У том смислу је и тачно запажање већ цитираног руског економисте Попова, да успјеси транзиције више зависе од јаке државе као ствараоца стабилних института, него од одређења за „шок терапију” или „градуализам”. У земљама у којима смо имали слабу државу у тој новој улози и јаку у свакодневним мјерама *ad hoc* интервенција, резултати су, по правилу, изостајали. Пема томе, ако је у данас развијеним тржишним привредама (са већ формираном институционалном инфраструктуром) улога државе велика, онда она у привредама у којима такву инфраструктуру тек треба створити, мора бити већа.

5. КОНТУРЕ ПАРАДИГМЕ ПРЕЛАЗНОГ ПЕРИОДА

Ако је на почетку процеса транзиције економска наука и била у доброј мјери затечена или је нудила рјешења која су се показала као „утопијски инжењеринг”, она је данас, након десет година, коригујући се и учећи од праксе, већ у стању да обликује контуре теорије о прелазном периоду од социјализма у капитализам, тј. оне парадигме која се никако не уклапа у Марксов „формацијски” модел, јер је инверзна у односу на њега. Уосталом, марксистичка парадигма и не садржи никакву теорију прелазног периода (па ни ону од капитализма на социјализам, због чега се Лењин и одлучио на НЕП), јер је тој парадигми иманентна „дијалектика раскида” са претходном формацијом, а не „дијалектика еволутивних промјена”, како је то констатовао Франсоа Пери (10;78).

Ако је, тако, у економској науци током транзиционог периода било, како би рекао историчар науке Лакатош, „негативне хеуристике” (погрешан пут), онда се мора констатовати да се све више препознаје и „позитивна хеуристика” (исправан пут), која се развија кроз активан „дијалог” са праксом. Елементе „негативне хеуристике” видимо у сљедећем: 1. Некритичко преузимање монетаристичког (либералистичког) концепта у верзији ММФ-а и Сакса, који се једнообразно нудио свим земљама у транзицији; 2. Са претходним у вези је и подцијењена нова улога државе у привреди; 3. Олако вјеровање у значајан доток страног капитала већ у

првим годинама транзиције, као и то да ће сама транзиција бити релативно кратак процес и др. Елементи „позитивне хеуристике” би се огледали у сљедећем: 1. Сазнање о нужности националног програма и алгорита транзиције, који у највећој мјери треба да уважава специфичности друштвено-економског генотипа дате земље; 2. Потенцирање улоге државе у улози ствараоца интитута тржишне привреде и с тим у вези увиђање значаја компетентних и некорумпираних влада које управљају процесима транзиције; 3. Сазнање о томе да економска наука није у моћи да даје готове рецепте за тако сложен и нов феномен као што је транзиција, да убудуће треба да избјегава нуђење „пројеката” по моделу „утопијског инжењеринга”, већ да се приклони скромнијем, али зато перспективнијем „корак по корак инжењерингу”, како је то предлагао друштвеним наукама протагониста „отвореног друштва” Карл Попер (11); 4. Економисти земаља у транзицији су спознали какве све опасности пријете од некритичког преузимања готових теоријских концепата који имају сасвим друго „родно тло”. Искрено дјелује, зато, признање самога Сакса на једној међународној конференцији, зашто се није прославио у улози савјетника руске владе: „Положили смо пацијента на операциони сто, отворили грудни кош и видјели друкчију анатомију”! А то непознавање анатомије организма који се лијечи (социјалистичка привреда) и којег треба превести у пожељније стање (тржишна привреда), мора резултирати неуспјехом. Заиста није лако експертима за тржишну привреду да разумеју да је један од најтежих проблема транзиције руске привреде у томе како да се она избави од значјног дијела капацитета који или уопште нијесу потребни или су крајње нерентабилни у нормалним тржишним условима. Ради се о затварању или радикалној модернизацији од 1/3 до 2/3 укупних индустријских капацитета, како истиче руски економист Николај Шмељов (12;22).

Може се закључити да је у протеклих десет година транзиције економска наука повећавала свој „кофицијент корисног дејства” и да ће њена прагматична функција у наредним етапама транзиције добијати на значају.

*

Транзиција југословенске (српске и црногорске) привреде је транзиција *sui generis*. Она се може смјестити у општи контекст транзиције пост-социјалистичких привреда, разматран у овом реферату, након чега треба укључити и бројне специфичности, релевантне за формулисање *националног програма и националног алгоритма транзиције*. Наиме, самоуправни (децентрализовани и квазитржишни) модел социјалистичке привреде имао је компаративну предност у односу на централно-плански модел у погледу транзиције на тржишну привреду. На жалост, ту предност нијесмо искористили, већ смо се приклонили Марфијевом закону:

од свих могућих рјешења изабраћемо најгоре! И заиста, са урушавањем социјализма као система долази до разобручења свих национализама (неко је духовито примијетио да је национализам највиши стадиј социјализма!), што је довело до распада државе, грађанског рата, НАТО интервенције, санкција. Умјесто да предњачимо са процесом транзиције и поднесемо најмању „социјалну цијену” при преласку из једног типа привреде у други, ми се данас налазимо тек на почетку процеса транзиције, тј. међу постсоцијалистичким привредама ми смо привреда закашњеле транзиције, са битно увећаном „социјалном цијеном” такве доцње. Истина, због те доцње могли бисмо да се користимо „негативном хеуристиком” земаља које су далеко одмакле са својом транзицијом, али се и овдје јавља извјесна скепса: народ који мало учи на сопственим грешкама, тешко да ће учити на туђим!

ЛИТЕРАТУРА

1. Ф. С. Ципко: *Некоторые философские аспекты теории социализма*, „Наука”, Москва, 1983.
2. Ј. А. Шумпетер, *Повјесћ економске анализе*, т. I-II, „Информатор”, Загреб, 1975.
3. Александер Бајт, *Тридесет година привредног распада*, „Економист”, бр. 4, 1987, Београд.
4. Јанош Корнаи, *Трансформационни пад*, „Вопросы экономики”, 4, 1993.
5. Јанош Корнаи, *Макростабилизација в Венгрии: политэкономический взгляд*, МЭ и МО, 2-3/1999.
6. Ю. В. Овсиенко, *Парадоксы российских реформ*, ЭиММ, 4/1995.
7. В. Попов, *Сильные институты важнее скорости реформ*, „Вопросы экономики”, 8/1998.
8. Д. Норт, *Институциональные изменения: рамки анализа*, „Вопросы экономики”, 3/1997.
9. *Государство в меняющемся мире (Всемирный банк: Отчет о мировом развитии – 1997)*, „Вопросы экономики”, 7/1997.
10. Франсоа Перу, *За философију новог развоја*, Нови Сад: Матица српска, 1986.
11. Карл Р. Попер, *Отворено друштво и његови непријатељи*, т. 1-2, Београд: БИГЗ, 1993.
12. Н. Шмелев, *Экономические перспективы России*, „Вопросы экономики”, 1/1995.

Марко СЕКУЛОВИЧ

ПЕРЕХОДНЫЙ ПЕРИОД НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА (ПОСТСОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАН) И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ НАУКА

Резюме

В статье анализируется десятилетнее „хождение по мукам” постсоциалистических стран в связи с их переходом на рыночное хозяйство и роль экономической науки в этих процессах. Автор дает критический взгляд на социалистическую (марксистскую) экономическую парадигму и ее „конструкционную ошибку”: траектория развития вела народное хозяйство в тупик.

Какой способ перехода на рыночное хозяйство выбрать? Экономиты разделились на „шокотерапевте” и „градуалисте”, но на конце увидели что важнее скорости трансформации - проблема создания институтов рыночного хозяйства. Те страны где не создавались институты, а был институциональ вакуум, имели очень глубокий и продолжительный „трансформационный спад”.

„Вашингтонский консенсус” (либерализация, приватизация, стабилизация) и советы западных экспертов некритически осуществлялись в ряде стран, а такие правительства назывались реформистскими. Это была „негативная хеуристика”. Но есть и „положительная хеуристика” этого переходного периода. В экономической науке уже существуют контуры экономической парадигмы перехода на рыночное хозяйство: необходима *национальная программа и национальный алгоритм* переходного периода, оттого что каждая страна имеет собственую стартовую позицию и свой социальный генотип.

Опыт с переходным периодом в Югославии трагический. Не только что не пользовалась сравнительными преимуществами перехода на рыночное хозяйство, которые реально существовали, но в связи с распадом государства, войной, международными санкциями, она стала страной опоздалой трансформации. Заплачена огромная социальная цена этого опоздания.